

Vitomira Lončar

Zakon o kazalištima 2006.

Kazališno zakonodavstvo u Hrvata počinje relativno rano u odnosu na Europu. Već 1861. godine Hrvatski sabor donosi tzv. „Članak 77“ od 11 točaka, koji se može nazvati prvim našim Kazališnim zakonom. Iako nikada službeno potvrđen, ostao je dugo vrijeme zakonom prema kojem su se uređivali odnosi u kazalištu¹.

Od te daleke godine 1861. doneseno je desetak zakona i pravilnika, nekoliko nadopuna zakona, koji su s većim ili manjim uspjehom uređivali važna pitanja u području kazališne djelatnosti.

Zanimljivo je da je jedan od prvih zakona donesenih u Republici Hrvatskoj bio Zakon o kazalištima², izglasan u Hrvatskom saboru 9. studenog 1991.³, a otisnut u Narodnim novinama 19. studenog 1991., na sam dan pada Vukovara. Zbog čega se toliko žurilo s izglasavanjem tog Zakona, nije jasno čak ni Nikoli Batušiću, autoritetu kazališnog zakonodavstva u Hrvata⁴.

Taj je zakon pretendirao postati kvalitetnim, a da bi se to postiglo u studenom 1990. okupljena je *Komisija za izradu zakona* u čijem su sastavu bili glumci,

¹ Nikola Batušić, [Uvodna bilješka na rubriku „Zakonik“] Novi prolog 1 (1986), 2, 69-71

² U daljnjem tekstu ZOK

³ Sjednica se zbog ratne situacije u zemlji održavala u podrumu zgrade tvrtke INA, prema izjavi zastupnika Nikole Maka, fonogram 20S5/128/1/SG od 8. lipnja 2006.

⁴ Usp. Nikola Batušić, „Kazališna legislativa u Republici Hrvatskoj prema sličnim odredbama u banovini Hrvatskoj; Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u: Krležini dani u Osijeku 1995, Suvremena hrvatska dramska književnost: kazalište od 1968/1971. do danas, druga knjiga, Osijek-Zagreb 1997, str.121-133.

teatrolozi, dramaturzi, dakle kazališni praktičari i teoretičari. *Zavod za kulturu Hrvatske* izradio je, po nalogu ministra, radni materijal za izradu ZOK-a s više od stotinu stranica, pod vodstvom Krunoslava Leke.

No nakon šest sjednica Batušić, kao i ostali „teatrološki“ dio komisije u kojoj su bili i aktivni kazališni umjetnici, obradili su niz pitanja iz nacionalne i međunarodne kazališne legislative i organizacije te radi istraživanja i anketiranja proputovali mnoge europske zemlje (Austrija, Italija, Francuska, Njemačka, Švedska i dr.)⁵, više nisu bili pozivani. I Batušić ne zna tko je u ime komisije izradio konačni prijedlog zakona. Pouzdano zna da brojni prijedlozi koje su kazališta, pojedinci te imenovani članovi komisije usmeno ili pismeno iznosili na sjednicama – gotovo uopće nisu uvaženi u tekstu zakona koji je došao pred Vladu, saborske odbore i naposljetku Sabor⁶.

Rasprava oko ZOK-a u Hrvatskom saboru svela se na izlaganja dvaju zastupnika (Mejovšek i Sagner), a tadašnji resorni ministar Vlatko Pavletić zaključio ju je

⁵ Za nas nekoliko koji smo radili od 2001. pa sve do izglasavanja novog ZOK-a 2006., ovaj je podatak izuzetno zanimljiv jer smo, nakon što smo ljubaznošću Nikole Batušića dobili tekst o stvaranju ZOK-a iz 1991, pokušali nabaviti rezultate tih anketa i istraživanja, ali ih nismo uspjeli dobiti. Postoje li oni negdje u Ministarstvu kulture, nisam uspjela saznati do danas. Taj nedostatak materijala uvelike je otežao naš rad u radnoj skupini pri Hrvatskom društvu dramskih umjetnika. Novaca za putovanja, dakako, nismo imali tako da smo se uglavnom oslonili na osobna poznanstva kolega iz raznih zemalja koji su nam pomagali u tom poslu.

Ljubaznošću Jadrana Antolovića sredinom 2003. dobili smo materijale koje je skupila HIDRA – Hrvatska informacijsko-dokumentacijska referalna agencija, iz kojih smo saznali neke podatke o zakonima iz Austrije, Danske, Australije i Slovenije.

⁶ Usp. Nikola Batušić, „Kazališna legislativa u Republici Hrvatskoj prema sličnim odredbama u banovini Hrvatskoj; Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, u Krležini dani u Osijeku 1995, *Suvremena hrvatska dramska književnost: kazalište od 1968/1971. do danas*, druga knjiga, Osijek-Zagreb 1997, str. 123.

riječima da je zakon izradila “kompetentna skupina stručnjaka“. I zakon je izglasan⁷, ali nije zaživio u praksi.⁸

Izmjene i dopune donesene su 1997. i 2000. godine, ali ne one koje bi ga učinile operabilnim.

Iako Sanjin Dragojević u svom radu „How to establish a new theatre ...“⁹ iz 1993. piše da se naš model polako mijenja prema talijanskom, to se nije dogodilo.

Godine 1997. prestale su važiti odredbe iz Zakona o upravljanju ustanovama u kulturi iz 1995. godine, i to one koje se odnose na ulogu upravnog vijeća u kazalištima. Tako su kazališta tim izmjenama i dopuna postala jedine institucije u kulturi koje nisu imale obvezu osnivanja upravnih vijeća.

Problem je što se odredba koja se odnosila na zapošljavanje umjetnika na određeno vrijeme od 2 godine, nikada nije primjenjivala,¹⁰ a neka kazališta nisu

⁷ Objavljen je u Narodnim novinama u broju 61/91, a dopune u brojevima 50/95, 13/97 i 127/00.

⁸ Citiram izjavu ministra Antuna Vujića u Slobodnoj Dalmaciji od 22. svibnja 2002.: „Svi su govorili o Kazališnom zakonu, da bi sad svi priznali kako Zakon uopće nije loš, nego se ne primjenjuje. Možemo i preko noći laboratorijski donijeti još bolji pa se neće ni on primjenjivati. Treba, dakle, raditi na tome da se stvore uvjeti za primjenu tog zakona.“

⁹ How to establish a new theatre management in Central and Eastern European countries?“, Sanjin Dragojević, Ekonomski pregled, 44 (11-12) 820-833, 1993.

¹⁰ Neka kazališta pokušavala su provesti „audicije“ i na taj način provesti ZOK, no te su se audicije odnosile ne na određene uloge nego su bile rađene općenito. Tako se u zagrebačkom HNK u mandatu intendanta Georgija Para i direktora drame Jakova Sedlara održala audicija koja je više sličila na prijamni ispit na Akademiji dramskih umjetnosti. Jedina glumica koja nije prošla na toj „audiciji“ i koja je dobila otkaz podigla je tužbu protiv kazališta, i nakon višegodišnjeg suđenja dobila sudski proces i vraćena na svoje radno mjesto. Kazalište joj je, naravno, platilo sve sudske troškove i zaostatke za sve vrijeme trajanja postupka, uključujući mirovinsko i zdravstveno osiguranje i, dakako, naknadu za pretrpljenu bol.

čak ni formalno potpisivala ugovore sa svojim umjetnicima svake dvije godine¹¹, kako je to ZOK propisivao¹².

Rad na sadašnjem ZOK-u, koji je donesen 9. lipnja 2006., započeo je 30. travnja 2001., kad je na Skupštini Hrvatskog društva dramskih umjetnika s mjesta predsjednika Udruge smijenjen Zlatko Vitez, a za predsjednicu je na Izornoj skupštini HDDU-a 11. lipnja 2001. izabrana Helena Buljan, s novim Upravnim odborom koji su činili: Marko Torjanac, Zoja Odak, Zrinka Kolak Fabijan, Nada Abrus, Vedran Mlikota i Vitomira Lončar (potpredsjednica).

U kratko vrijeme ured HDDU-a opremio se računalima, napravile su se nove web-stranice, uvelo elektroničko glasilo. Sve su to bili preduvjeti da se s članstvom počne kvalitetnije surađivati i omogućiti mu što je moguće bolje sudjelovanje u radu HDDU-a, pa tako i u izradi novog ZOK-a.

Odmah u lipnju 2001. Marko Torjanac, Urša Raukar i Vitomira Lončar osnovali su neformalnu radnu skupinu za izradu novog ZOK-a unutar HDDU-a i počeli s radom te je u prvoj godini održano 7 sastanaka. Zadatak radne skupine bio je napraviti prijedloge i sugestije za izmjene i dopune ZOK-a kako bi se time pridonijelo boljem reguliranju kazališnog života u Hrvatskoj.

Na sastancima su se profilirale određene smjernice u promišljanju zadanih tema (izbor ravnatelja, kontrola, zapošljavanje), ali su se ukazali veliki problemi, jer umjetnici s različitim statusom različito procjenjuju moguća rješenja pojedinih segmenata kazališnog života, te je Upravni odbor HDDU-a donio odluku o održavanju tribina pod nazivom „Umjetničke profesije u reformi kazališta“, kako

¹¹ Na početku pripreme za izradu novog ZOK-a napravila sam telefonsku anketu i zamolila zaposlene kolege da pogledaju svoje ugovore o radu i kažu mi do kada im vrijede i na koje su razdoblje potpisani. Od desetak anketiranih kolega niti jedan nije imao pravno važeći ugovor.

¹² Članak 35, stavak 2 ZOK-a iz 1991.

bi se otvorila široka rasprava. Poziv na tribine poslan je sveukupnom članstvu, kazalištima te Ministarstvu kulture RH, kako bi se u partnerskom odnosu pokušalo doći do najboljih rješenja u organizaciji kazališnog života,¹³ a poziv svim članovima HDDU-a za rad u radnoj skupini upućen je u časopisu 'Hrvatsko glumište' broj 15/16 i broj 17.

U prvoj radnoj skupini bili su: Marko Torjanac, Vitomira Lončar, Zinka Kiseljak, Željko Vukmirica, Zvonko Zečević, Damir Šaban, Anja Šovagović – Despot, Boris Svrtan, Branko Sviben, Biserka Ipša, Radovan Marčić, Matko Raguž, Urša Raukar, Aida Bukvić, Zoja Odak, Nada Abrus, Ivica Boban, Mirta Zečević, Ksenija Ugrina, Niko Pavlović, Zlatko Sviben, Slavko Juraga i Ivica Jončić. Sastanci radne skupine bili su prvi neformalni razgovori takve vrste organizirani u Hrvatskoj od proglašenja neovisnosti.

Predsjednica HDDU-a Helena Buljan 24. listopada 2001. upućuje službeni dopis ministru kulture Antunu Vujiću sa zamolbom da omogući sudjelovanje predstavnika HDDU-a pri izradi prijedloga novog ZOK-a¹⁴, no na taj dopis nikada nije došao službeni odgovor iz Ministarstva kulture.

HDDU ponovno šalje dopis ministru kulture 21. lipnja 2002. s istom molbom, a ovaj put ministra se obavještava i o radu radne skupine te ga se upozorava na odluku Koordinacije strukovnih umjetničkih udruga od 22. svibnja 2002.¹⁵ i moli

¹³ Iz godišnjeg izvještaja Upravnog odbora Skupštini HDDU-a o radu HDDU-a u proteklom razdoblju, 11. lipanj 2001 - 7. listopada 2002.

¹⁴ Iz arhive HDDU-a, broj 268/2001.

¹⁵ Po kojoj (u točki 6) stoji da se u pripremi svih budućih zakona koji, na neposredan ili posredan način, utječu na uvjete rada hrvatskih umjetnika i umjetničke djelatnosti u cjelini, neizostavno sudjeluju predstavnici koje odredi koordinacija strukovnih umjetničkih udruga.

da obavijesti HDDU u kojoj su fazi pripreme za novi ZOK¹⁶, na koji također ne dolazi odgovor.

Prvi put službena politika spominje novi ZOK u *Slobodnoj Dalmaciji* 22. svibnja 2002., kad je tadašnji ministar kulture Antun Vujić dao već spomenuti intervju novinaru Jasenu Boki.

Tijekom ljeta i jeseni 2002. rasprave su se uglavnom svodile oko toga treba li ponovno uvesti upravna vijeća u kazališta ili ne, jer je skupina zaposlenih glumaca, frustrirana situacijom u svom kazalištu, inzistirala na što je moguće većoj kontroli.

U Rijeci je 11. i 12. listopada u HNK Ivana pl. Zajca, a u organizaciji Hrvatskog centra ITI UNESCO i tog kazališta, održan dvodnevni okrugli stol s temom „Repertoarna politika hrvatskih kazališta“, na kojem su sudjelovali mnogi umjetnici i teoretičari: Lada Martinac Kralj, Joško Juvančić, Lada Kaštelan, Robert Raponja, Želimir Orešković, Sandro Damiani, Boris B. Hrovat, Željko Vukmirica, Vilim Matula, Tajana Gašparević, Marija Leko, Marijana Fumić, Vitomira Lončar i drugi.

Iako tema Okruglog stola nije direktno bila vezana za ZOK, to događanje pokazalo je do koje je mjere situacija u hrvatskom kazalištu postala zabrinjavajuća za sve sudionike. Od 18 ponuđenih tema¹⁷ na Okruglom stolu i točno isplaniranoga dnevnog reda, već nakon uvodnog izlaganja cijeli je dnevni red izmaknuo kontroli i pretvorio se u osobno pričanje o problemima. Taj je skup,

¹⁶ Iz arhive HDDU-a, broj 223/2002.

¹⁷ Neke od tema: analiza repertoara naših kazališta u posljednjih 10 godina, imaju li hrvatska kazališta svoju repertoarnu temeljnost i profiliranost, repertoarna iskustva i modeli iz hrvatske kazališne prošlosti, repertoarna iskustva i modeli iz kazališnog susjedstva, mogućnosti i zamke repertoara nacionalnih (privatnih, nezavisnih) kazališta, (ne)utjecaj publike na formiranje repertoara.

koji su vodili Željka Turčinović i Zlatko Sviben, odjednom otvorio „Pandorinu kutiju“ i kao da su svi problemi u kazalištu izašli na površinu.

Tijekom jeseni 2002. godine dogodilo se nekoliko stvari koje su dovele do Izvanredne skupštine HDDU-a, koja se održala 9. prosinca 2002. Dio glumaca HNK odbio je otputovati na gostovanje u Beograd, smijenjena je ravnateljica drame Snježana Banović koja je to gostovanje dogovorila, a glumce se u medijima apostrofiralo na neprihvatljiv način u huškaškom kontekstu koji prelazi granice dobrog ukusa.¹⁸ Zbog toga je novi predsjednik HDDU-a Goran Grgić, sazvao izvanrednu skupštinu pod nazivom „Što se događa u hrvatskom glumištu“.

Na dnevnom redu pod točkom 3. našao se i ZOK¹⁹, a Vitomira Lončar u svom je izlaganju govorila o tome kako se ZOK iz 1991. ne provodi i njegovim posljedicama na kazališni život, o radnoj skupini i neuspjelim pokušajima da se uspostavi komunikacija s Ministarstvom kulture na radu o ZOK-u te je Skupština aklamacijom izglasala 4 točke:

- da se do najkasnije 20. prosinca traži od ministra kulture i njegova Ministarstva da odgovori na pismo od 21. lipnja i da konačno saznamo u kojoj je fazi priprema novog kazališnog zakona.

1. U slučaju da se još uvijek nije oformila skupina pri Ministarstvu kulture koja bi radila na novom kazališnom zakonu ili promjenama i izmjenama starog, da se traži od ministra kulture i njegova Ministarstva da u roku od najviše 60 dana to učini.

¹⁸ Iz uvodne riječi Gorana Grgića na Izvanrednoj skupštini HDDU-a 9. prosinca 2002.

¹⁹ Poziv broj 391/2002 od 3. prosinca 2002.

2. U slučaju da takva skupina postoji ,da se u nju obavezno uključe članovi koji pri HDDU rade na kazališnom zakonu, a u skladu s točkom 6. odluke koordinacije strukovnih udruga koja glasi da se u ovoj zemlji više niti jedan zakon koji se tiče umjetničkih strukovnih udruga ne može donijeti bez sudjelovanja struke.

3. U slučaju da se ovi naši zahtjevi ne realiziraju u roku, da nakon 60 dana Upravni odbor HDDU-a traži ostavku ministra kulture.²⁰

Već 12. prosinca 2002. Hina izvještava kako je Kulturno vijeće za scenske umjetnosti predložilo Ministarstvu kulture da omogući struci sudjelovanje u procesu izrade novog ZOK-a. Na 12. sjednici, održanoj u Ministarstvu kulture, uz članove Vijeća: Helenu Buljan, Joška Juvančića, Darka Lukića i Zlatka Svibena, bili su i predstavnici Ministarstva i ministar Antun Vujić. Ministarstvo kulture pozvalo je sve zainteresirane (svakog člana) da dostave svoje prijedloge za novi zakon. Prema tom izvještaju Hine rečeno je da bi novi zakon trebao urediti pitanje reizbora, i to svih djelatnika u kazalištu, a ne samo glumaca, pitanje fluktuacije umjetnika, posebno mladih, na razni cijele države te problem odbijanja uloga i neangažiranosti glumaca.

Ministar kulture dao je rok do 31. siječnja 2003. do kojeg se trebaju predati prijedlozi koji će se uzeti u obzir.

Radna je skupina pri HDDU-u ubrzala svoj rad i sastanke održavala i po dva puta na tjedan, a rezultat je bio *Prijedlog organizacije kazališnog života u RH, radni materijal Radne skupine HDDU-a.*

²⁰ Vlastita arhiva

Gledano iz današnje perspektive taj je *Prijedlog* rezultat kompromisa dviju struja koje su se stvorile unutar skupine: struja samostalnih umjetnika i struja zaposlenih umjetnika koje je bilo teško pomiriti, pa je i sam ZOK izglasan u Saboru u lipnju 2006. ostao nedorečen i nije mogao zadovoljiti sve strane.

Analizu materijala podijelit ću u dvije skupine:

1. kvalitetni prijedlozi i sugestije, i
2. utopistički i kompromisni (tj. loši) prijedlozi.

1. *Određivanje profila, ostalih osnovnih značajki i obveza pojedinih kazališta.*

Kvalitetan je prijedlog i potrebno je da nadležna tijela za kulturu precizno odrede profil kazališta kojeg su vlasnici i minimalna zajamčena financijska sredstva koja će mu osigurati rad u naredne 4 godine.[Pozitivan je prijedlog da vlasnik odredi broj premijera i repriza u četverogodišnjem razdoblju]²¹.

2. *Izbor umjetničkog ravnatelja.* [Utopistički je bio prijedlog da kazališne komisije, koje bi trebale birati umjetničke ravnatelje kazališta, treba birati Udruženje, tj. HDDU putem svojih ogranaka. Sasvim je nemoguće i ne postoji niti u jednoj zemlji na svijetu da umjetnička udruga bira ravnatelja, nego ravnatelje biraju vlasnici i to je logično. No budući da je odluka radne skupine bila da struka treba preuzeti kazališta, ovo je bio način da se to postigne].

²¹ Članak 27 ZOK-a iz 2006. sadrži bitne postavke ovog prijedloga i prema njemu *Osnivač je obvezan prije raspisivanja natječaja za intendanta/ravnatelj, a uvažavajući umjetničke kriterije, utvrditi osnovni programski i financijski okvir za sljedeće četverogodišnje razdoblje.*

Umjetnički ravnatelj je prema *Prijedlogu* osoba koja je nositelj i predlagač četverogodišnjeg program i zajedno s poslovnim ravnateljem odgovara za financijsko poslovanje kazališta. [Mislim da je rješenje po kome je samo intendant /ravnatelj odgovoran za sve poslove u kazalištu (za umjetnički dio i za zakonitost rada) kvalitetnije rješenje²²].

Mnogi prijedlozi koji se tiču izbora umjetničkog ravnatelja nisu loši i moguće ih je koristiti te su na kraju većim dijelom izglasani u novom ZOK-u (npr., da je za intendanta/ravnatelja potrebna visoka stručna sprema – VSS, te najmanje 5 godina radnog iskustva, da je kandidat za ravnatelja nositelj i predlagač programa, da je vlasnik obvezan kandidatima dati na uvid postojeće financijsko i kadrovske stanje u kazalištu te predviđene prihode za nastupajuće razdoblje).

Kvalitetan je prijedlog radne skupine da je umjetnički ravnatelj obvezan usmeno obrazložiti program, ali nažalost, takva stavka nije ušla u novi ZOK. Mislim da je trebala ući, jer za većinu poslova intervju je obvezan dio izbora, pa bi trebalo biti i za tako odgovorno mjesto kao što je intendant/ravnatelj kazališta. Mandat od 4 godine u nas je uvriježen, takav je bio i u prijedlogu radne skupine i naposljetku izglasan u Saboru²³].

3. *Prava i dužnosti umjetničkog ravnatelja i njegova tima, angažiranje umjetnika i ostalih djelatnika*

²² Članak 26 ZOK-a iz 2006.

²³ Članak 27 stavak 1 ZOK-a iz 2006.

[Mislim da je pogrešan bio prijedlog da su umjetnički ravnatelj i poslovni ravnatelj ravnopravno odgovorne osobe za vođenje kazališta²⁴ i osobno držim kako je i dalje valjan sud Stjepana Miletića, po kojem na čelu kazališta treba biti jedna osoba koja je odgovorna za sveukupan rad kazališta.

Također, smatram prijedlog radne skupine da se i neumjetničko osoblje bira na isti način kao i umjetničko, kvalitetnijim od izglasanog rješenja²⁵, isto kao i prijedlog da svaki umjetnički ravnatelj po stupanju na dužnost ima pravo napraviti novu strukturu službi i broj zaposlenih u svakoj od njih prema potrebama svog plana.

Kvalitetan je bio prijedlog da umjetnici potpisuju ugovore na 1, 2 ili 4 godine. Nažalost, smatram da je jedna od najvećih pogrešnih odluka u ZOK-u iz 2006. ona po kojoj je predviđeno da se umjetnici zapošljavaju u pravilu na 4 godine (za potrebe projekta i na kraće razdoblje, ali ne kraće od 2 godine, a samo u iznimnim slučajevima i uz obrazloženje intendanta i kazališnog vijeća na jednu godinu) onemogućila fluktuacija umjetnika²⁶. Mislim da bi prihvaćanje našeg prijedloga omogućilo razvoj boljeg kazališta²⁷.

Dio *Prijedloga* koji je bio predmetom najvećih rasprava unutar radne skupine je onaj po kojem se umjetnicima i ostalim zaposlenicima kazališta, koji su u trenutku

²⁴ Usp. Nikola Batušić, *Novi Prolog*, 2, 1986., Zagreb, str. 71.

Svojim će djelom Stjepan Miletić potvrditi vlastitu misao iz jedne mladenačke kritike kako je «najprobitičniji način kazališne vladavine apsolutizam, monarhija i na čelu se upravo mora nalaziti jedan jedini čovjek koji je i literarno naobražen i financijski upućen, čovjek koji živi za kazalište, čovjek kojemu je ono svijet, čovjek koji je po mogućnosti umjetnik sam, koji je proučio pozornicu do posljednjeg joj kutića – koji ima veliku dušu i veliki um».

²⁵ Članak 46 ZOK-a iz 2006.

²⁶ Članak 41 ZOK-a iz 2006.

²⁷ Na posljednjem sastanku Radne skupine pri Ministarstvu kulture, kada je ministar Biškupić radio zadnji prijedlog ZOK-a prije odlaska u Sabor, postavio je pred skupinu pitanje – želite li staro ili mlado kazalište. Većina je glasovala (nažalost) za „staro“ kazalište i izglasan je članak 41.

donošenja ZOK-a angažirani 5 godina i više, status ne mijenja bez obzira koliko staža imali na dan stupanja na snagu novog ZOK-a. Oni ostaju gradski službenici, ako to žele. [Kao što sam već bila naglasila na početku teksta, ZOK iz 1991. godine po kojem su se ugovori potpisivali na 2 godine, nije se primjenjivao i ugovori su se sklapali na neodređeno vrijeme ili samo formalno na 2 godine, a ovaj prijedlog značio bi potpunu petrifikaciju sustava za najmanje 20 godina, jer bi umjetnik koji bi bio samo 5 godina angažiran u nekom kazalištu, mogao u njemu ostati do mirovine.

U dva navrata u točki 3. *Prijedloga* spominje se da u slučaju kad zaposlenici odbiju izvršavati pred njih postavljene zadatke snose posljedice putem propisanih mjera, od opomene do otkaza. Svjedoci smo da se u našem sustavu rijetko daju i opomene, a otkaz je gotovo nepoznata praksa].

Što se tiče zapošljavanja umjetnika, prijedlog radne skupine bio je da se umjetnici zapošljavaju po pozivu ili na audiciji, dok u novom ZOK-u²⁸ stoji da se umjetnici zapošljavaju zaključivanjem ugovora o radu po pozivu ili putem javnog natječaja, a oni koji se jave na javni natječaj pristupaju audiciji. Dakle, audicija za svaki pojedini projekt, koja je najčešće (u nekim državama i jedini način zapošljavanja umjetnika) u novom ZOK-u predviđena kao „općenita audicija“. Naime, u nas povjerenstva za te audicije imenuje intendant „na način propisan statutom i drugim aktima“, dok u većini europskih zemalja audiciju provodi redatelj predstave, a u povjerenstvu se nalazi njegov tim. Ovaj članak ZOK-a neodoljivo podsjeća na one audicije koje su sredinom devedesetih tako neslavno propale u nekim našim kazalištima. [Moje osobno mišljenje je da je veliki propust novog ZOK-a to što nije ostavljena mogućnost fluktuacije umjetnika i samim time oživljavanja sustava koji je, nažalost, većim dijelom umrtvljen.

²⁸ Članak 41 ZOK-a iz 2006.

Stavka koja se u novom ZOK-u uopće ne spominje, a postojala je u *Prijedlogu radne skupine* jest da je ravnatelj dužan svakom članu ansambla omogućiti najmanji broj izvedbi u razdoblju za koji je angažiran. Naime, svjedoci smo da stanoviti broj umjetnika nema mogućnost raditi svoj posao duže vrijeme i oni su, zapravo, onemogućeni u napredovanju i obavljanju svog posla. S tom stavkom u ZOK-u potaknulo bi se ravnatelje na bolje planiranje i veću odgovornost].

Pitanje rada ravnatelja u samom kazalištu kao i izvan njega, u *Prijedlogu radne skupine* kvalitetno je riješeno, jer svaki ravnatelj koji je umjetnik, može dati umjetnički pečat kući u kojoj je zaposlen, ali za rad ne može primati naknadu. *Prijedlogom radne skupine* onemogućeno je da umjetnički ravnatelj umjetnički djeluje izvan kazališta u kojem je zaposlen za vrijeme trajanja svog mandata. Takav je prijedlog postojao u prijedlogu ZOK-a iz 2006. od strane zakonodavca i radne skupine, no na Odboru za obrazovanje, znanost i kulturu²⁹ Petar Selem tražio je promjenu tog članka i predložio da umjetnički ravnatelj/intendant može djelovati izvan kuće u kojoj je zaposlen, ali uz pismenu dozvolu kazališnog vijeća. Taj prijedlog Petra Selema na kraju je izglasan u Saboru i dio je novog ZOK-a³⁰. [Moje osobno mišljenje je da to nije kvalitetno rješenje i da je prijedlog radne skupine i zakonodavca bio kvalitetniji i u ovom trenutku jedini moguć. Ono što je teško shvatljivo jest da se članak 30. ZOK-a iz 2006. nalazi ispod naslova „Sprječavanje sukoba interesa“, a sukob interesa bi se spriječio jedino u slučaju da intendant/ravnatelj, tijekom trajanja svog mandata ne može umjetnički djelovati izvan kazališta u kojem je zaposlen.

²⁹ Prije odlaska u Sabor prijedlog ZOK-a mora proći nekoliko odbora, a među njima i Odbor za obrazovanje, znanost i kulturu.

³⁰ Članak 30. ZOK-a iz 2006.

Slično se dogodilo i sa zapošljavanjem umjetnika: u ZOK-u iz 2006. ispod podnaslova „Sprječavanje natjecanja kazališnog radnika s kazalištem“³¹ stoji da kazališni umjetnici i drugi kazališni radnici zaposleni u javnom kazalištu mogu obavljati umjetničke poslove izvan kazališta, uz prethodnu suglasnost intendant a odnosno ravnatelja, a da ta suglasnost mora sadržavati uvjete obavljanja odobrenih poslova. Dakle, o sprječavanju natjecanja kazališnog radnika s kazalištem ne može biti ni govora i teško je shvatiti zbog čega je zakonodavac inzistirao na tome da je riješio sukob interesa novim ZOK-om, kada to jednostavno ne odgovara istini].

Pri svakom kazalištu, prema *Prijedlogu radne skupine*, osnivalo bi se upravno vijeće od 5 članova (2 člana vlasnika kazališta, a 3 člana koje bira umjetničko vijeće) pa bi upravno vijeće, ukratko, trebalo kontrolirati rad kazališta i arbitrirati u dvojbenim situacijama. [Prijedlog da se upravna vijeća vrata u kazališta rezultat je trenutačne situacije koja je vladala u kazalištima i kada se činilo da su ravnatelji počeli voditi kuće (po mišljenju glumaca) samovoljom³²].

Prijedlog radne skupine donosi i osnivanje umjetničkih vijeća u kojem je na svakih 5 zaposlenih glumaca³³ 1 predstavnik u tom vijeću, a to bi vijeće trebalo biti savjetodavnog karaktera³⁴. Financijska je komisija tijelo koje je, prema *Prijedlogu radne skupine*, trebalo osnovati pri nadležnom tijelu za kulturu radi nadzora financija u kazalištu.

³¹ Članak 48 ZOK-a iz 2006.

³² Moj osobni stav je bio da uprava vijeća nisu pravi način kontrole kazališta i pri tome sam stavu i ostala.

³³ Nije se uopće uzelo u obzir pjevače, plesače, članove zbora, orkestra i drugo umjetničko osoblje, samo glumce.

³⁴ Moje je mišljenje da bi ingerencije koje je radna skupina predvidjela za umjetničko vijeće, zapravo, trebao obavljati Sindikat umjetnika.

Prijedlog radne skupine sadržavao je i način financiranja kazališta³⁵, rokove za provođenje programa i načine evaluacije.

Za razliku od ZOK-a iz 2006., *Prijedlog radne skupine* sadrži i detaljno razrađene rokove za provođenje izbora ravnatelja i njegova tima i rokove za provođenje programa. Prema *Prijedlogu*, natječaj za ravnatelja raspisuje se najmanje godinu i pol prije isteka mandata bivšeg ravnatelja. Prvi prijedlog novog ZOK-a, koji je predložio zakonodavac, predvidio je samo 6 mjeseci, ali je na temelju rasprave to promijenjeno i usvojeno je da se natječaj raspisuje najkasnije godinu dana od isteka mandata bivšeg intendant/ravnatelja³⁶, što omogućava dovoljno vremena za pripremu.

Što se tiče privatne inicijative, *Prijedlog radne skupine* bio je da umjetnici koji imaju ugovor o radu zaključen na razdoblje dulje od godinu dana ne mogu biti osnivači privatnoga kazališta niti privatne kazališne družine³⁷, a to je i dio novog ZOK-a, dok drugi *Prijedlog radne skupine* prema kojem bi (po uzoru na slovenski model) privatna inicijativa imala pravo na sredstva iz proračuna ne samo za program nego i za „hladni pogon“, nije prihvaćen i nije ušao u ZOK iz 2006.

Radna skupina donijela je i neke prijedloge o ostvarivanju i održavanju statusa samostalnih umjetnika, no u novom ZOK-u samostalni umjetnici se ne spominju jer je ministar Božo Biškupić inzistirao na tome da samostalni umjetnici imaju „svoj zakon“ i nije smatrao da bi ih trebalo uključiti u krovni zakon.

Izrazito kvalitetan bio je sastavni dio *Prijedloga organizacije kazališnog života u RH* koji je govorio o osnovnim preduvjetima za reformu kazališnog života u

³⁵ Sredstva za plaće i za program čine jedinstvenu sumu, a sredstva „hladnog pogona“ odvojena su od prve skupine.

³⁶ Članak 27 stavak 2 ZOK-a iz 2006.

³⁷ Članak 49 ZOK-a iz 2006.

Hrvatskoj koji kao bitne elemente navodi: psihološki moment za provođenje reforme, jačanje i reforma sindikata, usklađivanje sa Zakonom o radu, promjena poreznog sustava, osnivanje Fonda za prijelazno razdoblje, umrežavanje kazališta, osnivanje zajedničkih radionica³⁸, alternativni način zapošljavanja umjetnika, visoko školovanje, zapošljavanje stranaca te osnivanje kazališne kuće za neovisnu produkciju³⁹. Nažalost, sve je ovo bila „lista želja“ i ključne stvari nisu se dogodile, a najveći je problem u nepostojanju sindikata dramskih umjetnika koji nije osnovan i zbog čega je cijeli sustav u svojevrsnoj neravnoteži. Svi ovi prijedlozi pokazatelj su da ideje postoje, da postoji određena skupina ljudi koja je spremna na odvajanje svog vremena i znanja za jačanje građanskog društva i poboljšanja statusa umjetnika u Hrvatskoj.

Prema ovom kratkom pregledu *Prijedloga radne skupine* vidljivo je da je u njemu bilo previše komisija, vijeća i mehanizama kontrole, što je bilo uzrokovano nepovjerenjem prema ravnateljima u tom trenutku i to je razlog zbog čega je bio toliko prenormiran.

Zanimljivo je da je očekivanje radne skupine bilo da će se ZOK početi primjenjivati 1. siječnja 2005.

Najvažniji je dio rada radne skupine bez sumnje bila organizacija 7 tribina održanih od 18. veljače do 1. travnja 2003. uz pomoć Hrvatskog centra ITI Unescoa i podršku Kaptol-centra.⁴⁰

³⁸ Ova se stavka odnosi na grad Zagreb

³⁹ Isto

⁴⁰ Video-zapisi tribina dostupni su u HDDU-u, Amruševa 19/III, Zagreb.

Uz minimalnu materijalnu podršku HDDU-a otisnuti su radni materijali i poslani svim članovima ponaosob uz pozive za tribine. Iako odziv nije bio velik, održane su sve tribine i raspravila su se sva ključna pitanja važna za kazališni život. Nakon skupa u Rijeci ovo je ponovno bila mogućnost da se javno iznesu stavovi i da ih se pokuša kanalizirati, a rasprava je bila znatno kvalitetnija nego u Rijeci te se može se reći da je skupina ljudi koja je bila jezgra radne skupine već dosegla prilično visok stupanj nenasilne komunikacije.

Na prvoj tribini, održanoj 18. veljače 2003., bilo je prisutno oko 25 članova HDDU-a, a nazočan je bio i Jadran Antolović kao predstavnik Ministarstva kulture. Budući da je ova tribina predviđena kao uvodna, na njoj je radna skupina predstavila svoj *Prijedlog*, ukratko je prezentirana povijest kazališnog zakonodavstva u Hrvatskoj, predstavljene su osnove važećeg ZOK-a i prezentirane kazališne situacije u Ujedinjenom Kraljevstvu, Austriji i Francuskoj. Iako nije bilo predviđeno za uvodnu tribinu, počelo se raspravljati o ulozi Sindikata u novom ZOK-u i cjelokupnom sustavu.⁴¹

Druga je tribina (održana 25. veljače 2003.) otvorila temu ravnateljstva u kazalištima, a na njoj je i ovaj put bilo prisutno oko 25 članova HDDU-a i predstavnika medija. Rasprava se vodila između dvije suprotstavljene struje – jedna koja je tražila smanjenje ovlasti ravnatelja i druga koja je tražila da se te ovlasti povećaju.

⁴¹ Unutar Sindikata zaposlenih u kulturi djeluje Sindikat glumaca. Taj sindikat obuhvaća isključivo glumce zaposlene u javnim gradskim i nacionalnim kazalištima. Skupština sindikata na kojoj je bio prijedlog da se i ostale umjetnike koji nisu glumci i koji nisu zaposleni primi u taj Sindikat, održana je 24. veljače 2003., ali je taj prijedlog aklamacijom odbijen. Nažalost, do danas nije došlo do preobrazbe Sindikata glumaca u Sindikat kazališnih djelatnika ili Sindikat dramskih umjetnika. Postojeći sindikat isključivo štiti koeficijente zaposlenih glumaca, a pitanja struke nisu predmetom njegova djelokruga.

Osnovne zamjerke u raspravi išle su na nedostatak kulturne politike cijele države, dok su neka razmišljanja išle u smjeru da su „strategije samo vrlo apstraktne knjige“. Bilo je prijedloga da se mandat ravnatelja smanji na 3 pa čak i na 2 godine, govorilo se o problemima manjih sredina, o nedostatku morala i etike u kazalištima, o nedostatku ljubavi za kazalište, gotovo jednoglasna je bila rasprava o tome da stvari ne funkcioniraju s više razine i da to što se događa u kazalištima danas, neka vrsta raspada sustava, nastaje isključivo zbog toga što zakonodavac to dopušta i na neki način podupire. [Vlastita uloga i možebitna krivica u cijelom sustavu nije spominjana].

Rasprava se vodila oko toga koja bi funkcija ravnatelja trebala biti primarna, ona poslovnoga ili umjetničkog ravnatelja, ali je zaključeno da je kazalište umjetnička institucija i da na čelu mora biti umjetnička osoba ili kazalište dolazi u opasnost od komercijalizacije. Na drugoj tribini predstavljen je slovenski i češki model upravljanja kazalištima.

Treća tribina pod nazivom *Angažiranje glumaca* održana je 4. ožujka 2003. i na toj tribini je bilo više od 30 zainteresiranih sudionika, uključujući medije i predstavnike Ministarstva kulture. Iz mnogih izlaganja, uglavnom glumaca, vidljiv je bio strah od ukidanja ansambala, iako takav prijedlog nije bio nigdje iznesen.

Kolege iz kazališta Marina Držića iz Dubrovnika poslali su pismo u kojem upozoravaju na težak položaj glumaca izvan Zagreba i ističu kako je u tom kazalištu otpušteno dvoje glumaca zbog nesuglasica s ravnateljem, a ne zbog kršenja zakona. Predložili su da se novi ZOK izradi za sve glumce, a ne samo one iz Zagreba.

Raspravljalo se o tome da se rasprava vodi oko glumaca koji su već zaposleni, a o samostalnim umjetnicima, koji ionako nemaju zaštite, ne govori se ništa. Također se iznio problem da glumci doživljavaju ravnatelje i redatelje kao neprijatelje i o nemogućnosti da svi postanemo dijelom jedne strane.

Na kraju rasprave zaključilo se da se struka odazvala u malom broju na ove tribine i da je potrebno jače djelovati na članstvo, ne bi li počeli razmišljati o svojoj struci.

Na četvrtoj tribini koja se održala 11. ožujka 2003. govorilo se o angažiranju redatelja, dramaturga i ostaloga umjetničkoga i neumjetničkog osoblja u kazalištu. Na tribini je bilo svega dvadesetak ljudi, a među njima je bilo predstavnika ULUPUH-a, Ministarstva kulture i medija. Prijedlog je radne skupine da se i neumjetničko osoblje zapošljava (po uzoru na mnoge europske zemlje) na određeno vrijeme, na ugovor, jer je to način da se potiče kvalitetniji rad. Prijedlog da kazalište dobiva jednu sumu novaca kojom bi moralo riješiti sva davanja (program, plaće i materijalne troškove) naišao je na potporu predstavnika Ministarstva kulture i svih sudionika razgovora. Na taj se način ne bi zapošljavalo više radnika nego što je zaista potrebno i učinkovitost bi bila veća.

Predloženo je da se napravi novi pravilnik o tome koja su to umjetnička zanimanja u kazalištu, a koja nisu i da se odvoje umjetnički zanati od umjetnika.

Također je izražena potreba za visokim školstvom za kostimografe, scenografe i plesače, iako je jednoglasno mišljenje da je u kazalištu bitna kvaliteta, izvrsnost, a ne diploma.

Ponovno je izražen stav da u radu kazališta moraju sudjelovati svi segmenti zajedno, a ne da su pojedini dijelovi na suprotstavljenim stranama.

Na tribini je pročitana elaborat o dramaturgiji i dramaturzima⁴² s prijedlogom da svako kazalište ima obvezu zaposliti barem jednog dramaturga, da na svakoj predstavi treba raditi dramaturg te kako ih se treba inkorporirati u kazalište u svrhu podizanja kvalitete kazališta i kazališne umjetnosti uopće.

Pročitana je elaborat predstavnika ULUPUH-a⁴³ u kojem se traži da se u svim kazalištima koji imaju svoje vlastite scenografske i kostimografske radionice obvezno treba zaposliti scenograf i kostimograf zbog stručnosti i zaštite postojećih fundusa.

Predloženo je da u svrhu izvrsnosti sve strukovne udruge koje obuhvaćaju članstvo vezano za kazalište rade zajednički, a govorilo se i o tome kako su u našoj praksi nestali asistenti (pomoćnici) scenografa, kostimografa i redatelja te kako je to nužno potrebno mladim umjetnicima kako bi stekli važna iskustva.

Kontrola, savjetodavna tijela u kazalištima i financijsko poslovanje bile su teme pete tribine koja se održala 18. ožujka 2003. na kojoj je bilo svega petnaestak sudionika. Odgovornost je bila najčešća riječ na toj tribini. Mišljenje je da je zbog nedostatka odgovornosti došlo do bezvlađa te se ravnatelji gradskih i državnih kazališta ponašaju kao da su njihova privatna, a gradovi i država (porezni obveznici) im pokrivaju gubitke. Govorilo se o tome kako se programi nekvalitetno pišu, kako su proračuni netransparentni i kako se često za projekte govori da su „neprocjenjivi“, što god to značilo. Ustanovljeno je da financijeri uopće ne traže od korisnika proračunskih sredstava podatke o prihodu od ulaznica, da su izvještaji manjkavi i kako je potrebna unutarnja i vanjska kontrola (koju stalno naglašavamo), umjesto da više inzistiramo na savjesti pojedinca i moralu.

⁴² Tekst Marijane Nola dostupan na www.hddu.hr, zadnja provjera 9. rujna 2007.

⁴³ Tekst Ivane Bakal dostupan na www.dhhu.hr, zadnja provjera 9. rujna 2007.

Ugovorni bi odnosi morali biti jasniji i obvezujući, uz uvođenje veće discipline u svim segmentima.

Ponovno se spomenula riječ – strah, strah od ukidanja ansambala, strah od ukidanja kazališnih kuća, kazališta, strah od javnih istupa, strah od istupanja protiv ravnatelja.

Situacija u kojoj se za hladni pogon izdvaja 80 posto, a za program samo 20 posto, neodrživa je na duži rok i štetna za kazalište⁴⁴. Notorna je činjenica kako je izbor ravnatelja (kao i sve ostalo) u rukama politike.

Više od 20 sudionika raspravljalo je o propagandi, marketingu i poreznom sustavu 24. ožujka 2003. na 6. tribini. Nekoliko zanimljivih izlaganja bilo je poticaj razgovoru: izlaganje Darka Lukića⁴⁵ o povijesti kazališnog menadžmenta i situaciji u nekim europskim zemljama prema kojima idemo, predstavljanje modela marketinga kazališta „Gavella“⁴⁶ i odgovori na nekoliko pitanja o poreznim nedoumicama koje je radna skupina postavila profesoru s Ekonomskog fakulteta Jurici Pavičiću.⁴⁷

Zanimljivo je da je na toj tribini Jadran Antolović kao predstavnik Ministarstva kulture rekao kako u upravnom vijeću (kako ga je predložila radna skupina) ne mogu biti umjetnici koji su zaposleni u tom kazalištu jer je to sukob interesa, a u ZOK-u iz 2006. upravo je to izglasano, a državni tajnik Ministarstva u vrijeme izglasavanja ZOK-a bio je Jadran Antolović.

⁴⁴ Sanjin Dragojević u svom članku iz 1993. spominje odnos od čak 87-92% financiranja koje dolazi iz državne blagajne, što je evidentno više nego u Europi, Ekonomski pregled, 44 (11-12), str. 826, „How to establish a new theatre management in Central and Eastern European countries“, Zagreb.

⁴⁵ Tekst Darka Lukića dostupan na www.hddu.hr, zadnja provjera 9. rujna 2007.

⁴⁶ Tekst Andree Marković dostupan na www.hddu.hr, zadnja provjera 9. rujna 2007.

⁴⁷ Tekst Jurice Pavičića dostupan na www.hddu.hr, zadnja provjera 9. rujna 2007.

Postavilo se pitanje kako prisiliti vlasnika da se brine za svoje kazalište, a u raspravi Jadrana Antolovića sugerirano je da su građani ti koji moraju primijetiti kako nešto u kazalištu u njihovu gradu ne funkcionira i da će na izborima kazniti vlast koja se ne brine za svoje kazalište. Jačanje građanskog društva dugoročno može riješiti probleme za koje umjetnici misle da bi ih trebao riješiti ZOK.

Čula su se mišljenja da vlasnika ne treba nikakvo vijeće izvijestiti je li neko kazalište loše posluje ili ne, jer u svakom trenutku prema Zakonu o proračunu ima mogućnost kontrole. No isto tako je rečeno kako se vlasnik prema različitim kazalištima različito ponaša i ima drugačije kriterije, a osobito su različiti kriteriji prema privatnim kazalištima i samostalnim skupinama.

Zaključeno je da svi želimo isto, puna kazališta i dobre predstave, a pitanje je može li nam ZOK u tome pomoći.

Budući da je tema bila vezana uz marketing i porezni sustav, predloženo je da se pokušaju riješiti i olakšice za sponzorstva, a ne samo za donacije kako je trenutno stanje⁴⁸, a u tom smislu je predloženo umrežavanje kazališta, zajednički izlazak u medije i zajednički pritisak na njih kako bi objavljivali sponzore predstava koji su sve zahtjevniji.

Razgovaralo se o tome kako novac od igara na sreću i od Hrvatske lutrije ne ide za kulturu (kako je to u mnogim europskim zemljama), a tribina je zaključena sa željom da se u reformu ide hrabro.

Posljednja tribina, održana 1. travnja 2003., o temi privatnih kazališta, samostalnih umjetnika i sindikata, dovela je u Kaptol-centar svega dvadesetak sudionika, a na njoj su kao i na svim ostalim tribinama, bili predstavnici

⁴⁸ Zakon o porezu na dobit, NN 127/00, Zakon o porezu na dohodak, NN 127/00.

Ministarstva kulture. Prisutnost predstavnika Ministarstva kulture na svim tribinama bilo je neočekivano s obzirom da prije tog razdoblja nije bilo nikakve komunikacije između njega i radne skupine.

Prijedlog radne skupine po kojem bi samo samostalni umjetnici mogli biti osnivači i voditelji privatnih kazališta izazvao je burnu reakciju zaposlenih glumaca i može se reći da se rasprava podijelila između te dvije suprotstavljene skupine⁴⁹. Skupina koja je pledirala za to da umjetnici koji imaju potpisan ugovor s nekim kazalištem ne mogu osnivati privatna kazališta⁵⁰ uglavnom je govorila o sukobu interesa, a skupina koja je bila za govorila je da je privatna inicijativa u vremenu loših ekonomskih prilika naprosto još jedan izvor zarade za umjetnike i da im se to ne bi trebalo ograničavati. Na neki način se rasprava ponovno vratila na raspravu iz treće tribine o zapošljavanju glumaca, što je logično budući da je na tribinama bio najveći broj glumaca, a uz to je upravo taj problem jedan od većih u organizaciji kazališta. Apeliralo se na poštivanju ugovora i na tome da ugovorni odnos između dvije strane konačno mora postati temelj svih odnosa, što u ovom trenutku nije slučaj. Ponovno je rasprava vraćena na moral i osjećaj odgovornosti za posao koji se radi, je li moguće kvalitetno raditi tri posla odjednom ili je to ipak na štetu kvalitete samoga kazališta, dakle, izvrsnosti.

⁴⁹ U trenutku donošenja ZOK-a 2006. bilo je u Registru umjetničkih organizacija pri Ministarstvu kulture čak 94 registrirana kazališta, 9 umjetničkih organizacija koje se bave glazbeno scenskom djelatnošću i 20 koje se bave plesom i baletom. Taj podatak znači da je najčešći oblik organizacije kazališta u Hrvata upravo privatna inicijativa.

⁵⁰ Prema *Opštem zakonu o pozorištu* iz 1956. omogućeno je da privatne osobe mogu osnovati kazalište, što je za ono vrijeme doista bilo revolucionarno. Ta je odredba ukinuta već 1958. *Zakonom o kazalištima i ostalim scenskoumjetničkim ustanovama*. Tek Zakonom o samostalnim umjetnicima NN 48-XXXV(CXLI) od 20. studenoga 1979. ponovno je omogućeno da se privatne osobe-umjetnici mogu organizirati u *trajne ili privremene radne zajednice*. Od 1996. na snazi je *Zakon o samostalnim umjetnicima i poticaju kulturnog i umjetničkog stvaralaštva*, prema kojem umjetnici mogu osnovati umjetničke organizacije. ZOK koji je stupio na snagu 1.1.2007. u članku 49. govori o tome kako umjetnici koji su zaposleni temeljem ugovora o radu na razdoblje duže od godine dana, ne mogu biti osnivači niti ravnatelji privatnog kazališta, a oni koji su u trenutku stupanja na snagu tog zakona bili osnivači ili direktori privatnog kazališta, moraju se u roku od 15 dana odreći svojih upravljačkih i osnivačkih prava. Nažalost, niti gotovo pola godine od tog roka, nije se uveo red u Registar umjetničkih organizacija.

Predložena je i kategorizacija privatnih kazališta, no na koji način - to nije bilo specificirano.

Postavilo se pitanje nije li logično da djelatnik radi kod onog poslodavca s kojim ima potpisan ugovor o radu i raspravljalo se o tome kako je ovo pravilo dovedeno u pitanje samo u kazalištima, a u svim ostalim djelatnostima to je nešto što se podrazumijeva samo po sebi.

Na toj posljednjoj tribini pročitano je pismo Kazališta slijepih i slabovidnih osoba i njihova molba da se na neki način (po uzoru na anglosaske primjere) uvedu u novi ZOK kao specifično kazalište, ali nažalost, u ZOK-u iz 2006. godine nema ni riječi o tome, iako je Jadran Antolović kao predstavnik Ministarstva obećao da će učiniti sve što se bude moglo.⁵¹

Što se tiče samostalnih umjetnika predloženo je da se uvede sustav kakav je u Sloveniji, a to znači da umjetnik koji završi Akademiju dramskih umjetnosti 2 godine nakon završetka automatski dobiva status samostalnog umjetnika, kako bi ga se na neki način zaštitilo i dalo mu mogućnost pozicioniranja unutar profesionalne zajednice. Budući da je u to vrijeme ministar kulture Antun Vujić smanjio koeficijent po kojem se samostalnim umjetnicima uplaćuje u mirovinski i zdravstveni fond umjesto dotadašnjih 1,2 samo 0,35 posto, ova tema je izazvala negodovanje prema zakonodavcu i jednoglasan je stav svih prisutnih bio kako se mora napraviti dodatan pritisak na Ministarstvo kulture da se to promijeni.

Na kraju je rasprava ponovno vraćena na potrebu osnivanja sindikata svih umjetnika koji rade u kazalištu. Budući da je propao pokušaj da Sindikat glumaca

⁵¹ Valja napomenuti da je kazalište za slijepe u formi kakvo postoji u Zagrebu najstarije takvo kazalište na svijetu, osnovano 21. ožujka 1948. godine,

http://www.cro-putnik.com/biz/index.php?option=com_content&task=view&id=204, 26. lipnja 2007.

prihvati i ostale struke u svoju strukturu, zaključeno je da je osnivanje novog sindikata nužnost.⁵²

Niti nakon provedenih javnih rasprava – tribina i pritiska, ministar kulture nije se direktno oglasio. Poručio je putem *Vjesnika* od 1. lipnja 2003. da je „... pomama za zakonom jedan od simptoma posttraumatskog stresa društva koja se kreću od dogme prema slobodi ...“.

U studenom 2003. promijenila se vlast u Hrvatskoj⁵³ i umjesto Antuna Vujića na čelo Ministarstva kulture došao je Božo Biškupić.

U obavijesti članovima HDDU-a, poslanoj 6. svibnja 2004., pozivalo se svekoliko članstvo da se ponovno uključi u rad na novom ZOK-u. Sve dotadašnje informacije stavljene su na web-stranice HDDU-a (www.hddu.hr), ponovno je omogućena široka rasprava, a koordinatori radne skupine za izmjenu ZOK-a bili su: Vitomira Lončar, Marko Torjanac i Urša Raukar, kako stoji u obavijesti članovima.

Uprava za glazbeno-scensko i filmsko stvaralaštvo, *Odjel za scensko stvaralaštvo* u Zagrebu 31. svibnja 2004. izdaje *Prijedloge za izradu Nacrta zakona o kazalištu* za HNK-ove u Hrvatskoj. Taj dokument sadrži prijedloge svih nacionalnih kuća koje su pojedinačno dostavljene Ministarstvu kulture i obrađuju teme zanimljive nacionalnim kućama.⁵⁴ Ta ista uprava izdala je 25. svibnja 2004. dokument *Prijedlozi za izradu nacrtu zakona o kazalištu - Izmjene u zakonima vezanima uz izmjene Zakona o kazalištima*, koji sadrži imena desetak zakona i pravilnika koji

⁵² U svibnju 2007. Sindikat glumaca sa svojim predsjednikom Slavkom Juragom poslao je pismo svim članovima i pozvao ih da se uključe u promjene vezane za Sindikat. Osobno sam odgovorila kako podržavam inicijativu i želim joj se priključiti, zakazala sastanak na koji nitko nije došao niti je odgovorio na elektronsku poštu. Očito još uvijek nije došlo vrijeme za promjene.

⁵³ Na vlast je došao HDZ sa svojim partnerima, a SDP sa svojim partnerima otišao je u opoziciju.

⁵⁴ Dokument je dostupan u Ministarstvu kulture i osobnoj arhivi Vitomire Lončar.

bi se morali uskladiti s budućim ZOK-om, pitanje poreznog sustava, „fonda za prijelazno razdoblje“, prijedlog za osnivanje kazališne kuće u Zagrebu za samostalne skupine te prijedloge za reformu školstva kazališnih profesija.

Pomoćnik ministra kulture za kazališnu djelatnost, Srećko Šestan⁵⁵ 26. je svibnja 2004. sazvao sastanak na koji je pozvao Marka Torjanca, Uršu Raukar i Vitomiru Lončar. Obavijestio je prisutne da se pri Ministarstvu kulture osniva radna skupina koju će voditi Silva Andrić⁵⁶, da će ključne teme oko kojih bi se trebalo raspravljati pitanje upravnih vijeća i njihovih ovlasti, sukob interesa, usklađivanja ZOK-a sa Zakonom o radu te pitanje decentralizacije. Dogovoreno je da se svi prijedlozi šalju na Ministarstvo kulture Jasenki Krčelić⁵⁷.

Ministarstvo kulture izašlo je s prvim *Nacrtom* novog ZOK-a 20. studenoga 2004., a tim *Nacrtom* u članku 21. predviđeno je da: „... javnim kazalištem i javnim kazališnim ansamblom upravlja upravno vijeće“. To je bio glavnim predmetom rasprava koje su se vodile u sljedećem razdoblju, a sudionici rasprave podijelili su se u dvije skupine: oni koju su zagovarali ovakav način upravljanja kazalištima i drugi koji su zagovarali da kazalištem upravlja intendant/ ravnatelj.

Sastanak u Ministarstvu kulture na kojem se razgovaralo o *Nacrtu* održan je 22. studenoga 2004., a na sastanku su bili ministar B. Biškupić, Srećko Šestan, saborski zastupnici Petar Selem i Jagoda Martnčević Majška, državni tajnik Ministarstva kulture Jadran Antolović, Joško Ševo kao predstavnik Akademije

⁵⁵ Uloga Srećka Šestana u cijelom procesu donošenja novog ZOK-a izuzetno je zanimljiva. Naime, tijekom procesa izrade ZOK-a Srećko Šestan je paralelno obnašao funkciju pomoćnika ministra kulture, ali i člana Upravnog odbora Hrvatskog društva dramskih umjetnika, dakle, bio je pregovarač na obje strane; na strani zakonodavca i na strani jedne neovisne, nevladine, strukovne udruge. Moje stalno inzistiranje da se radi o eklatantnom primjeru sukoba interesa i da bi se morao odlučiti za jednu stranu, nije naišlo na podršku. Do posljednjeg dana je Srećko Šestan ostao na obje strane. Smatram da je to nezamislivo u društvima u kojima civilno društvo funkcionira.

⁵⁶ Zaposlena u Pravnoj službi Ministarstva kulture.

⁵⁷ Savjetnica u Upravi za kazališnu djelatnost.

dramske umjetnosti, Boris Senker, Urša Raukar, Marko Torjanac, Niko Pavlović, Želimir Mesarić, Ivica Prlender, Vitomira Lončar i Jasenka Krčević.

Ministar je predstavio *Nacrt* i rekao da je to podloga za daljnju raspravu i komunikaciju te je predložio da ono što je po mišljenju struke kvalitetno ostane, a da za ono što nije, pronađemo zajednički sustavna rješenja.

Istaknuo je da je tekst *Nacrta* plod rasprava koje su se održavale u proteklih godinu i pol, te napomenuo kako će se zbog novih usklađivanja s EU-om, ukupna kultura morati drukčije financirati. Predloženo je da se u ZOK uvede funkcija poslovnog ravnatelja⁵⁸ budući da su većina intendantata/ravnatelja umjetnici koji nisu vični financijskom vođenju jedne institucije, da im je menadžer nužno potreban te da se on bira natječajem, a ne kao dio intendantova tima⁵⁹.

Pitanja odgovornosti vlasnika, osnivača i vodstva postavljena su kao ključna.

U *Nacrtu* su izostavljene kazališne kuće kao način obavljanja kazališne djelatnosti, što je izazvalo negativne reakcije, a Srećko Šestan je objasnio kako se na taj način želi potaknuti sadašnje kazališne kuće da u svojim kazališnim sredinama „... aktiviraju umrle ansamble“, u čemu ga je podržao i Petar Selem koji je obrazložio da je „sjećá kazališta“ bila pogubna za Hrvatsku 1963. i da je želja zakonodavca upravo suprotna.

Jadran Antolović rekao je da ZOK mora osigurati ukupnom sustavu razvoj i normalno funkcioniranje, a Ivica Prlender i Niko Pavlović raspravljali su o prijedlogu da dužnosti intendanta i poslovnog ravnatelja budu odvojene i izjasnili

⁵⁸ Članak 23 *Nacrta* ZOK-a.

⁵⁹ Prema mom osobnom mišljenju taj je prijedlog bio izravna reakcija na situaciju u HNK-u u Zagrebu, u kojem je došlo do velikog probijanja proračuna zbog nesnalaženja intendanta Mladena Tarbuka u financijskom vođenju kazališta.

su se negativno o tom prijedlogu, budući da iskustva s takvim načinom vođenja kazališta nisu naročita. Praksa je pokazala da takav oblik organizacije generira sukob.

Petar Selem predložio je čvršće povezivanje nacionalnih kuća jer se pretpostavlja da ih se po europskim standardima neće moći zadržati četiri.⁶⁰

Nakon samo tjedan dana, 29. studenog 2004., o temi prijedloga *Nacrta* održan je i drugi sastanak u prostorijama Ministarstva kulture na kojem su bili prisutni: Petar Selem, Srećko Šestan, Hrvoje Pavičić⁶¹, Marko Torjanac, Dragan Zlatović, Urša Raukar, Goran Grgić, Niko Pavlović, Želimir Mesarić, Ivica Prlender, Matko Raguž, Kristina Delfin⁶² i Vitomira Lončar, a rasprava se vodila tako da su svi prisutni iznosili svoja mišljenja.

Jednoglasno je prihvaćen prijedlog da se u zakonu upotrebljava termin „družina“ a ne „ansambl“, dok se najveća rasprava ponovno vodila oko upravnih vijeća i kazališnih kuća.

Budući da je na sastanku bio Dragan Zlatović, direktor kazališne kuće u Šibeniku, ukazao je na probleme i nemogućnost da se u roku od 60 dana kazališne kuće transformiraju u kazališta, što praktički znači osnivanje glumačkog ansambla⁶³.

⁶⁰ Vrlo često se na sastancima raspravljalo o problemu četiri nacionalne kuće na tako mali broj stanovnika, no nitko nikad nije iznio izvore tih sumnji. Dokument po kojem se propisuje broj nacionalnih kuća u Europskoj uniji, prema mojim saznanjima, ne postoji i zakoni EU-a ne propisuju takva normiranja, a dokaz tome je da su u ZOK-u iz 2006. ostale sve 4 nacionalne kuće, Članak 20. ZOK-a iz 2006.

⁶¹ Pravna služba Ministarstva.

⁶² Pravnica HGU-a, članica koordinacije strukovnih umjetničkih udruga.

⁶³ Dana 9. svibnja 2005. Dragan Zlatović dostavio je Ministarstvu kulture svoje primjedbe i prijedloge u vezi novog ZOK-a. Prema izjavi Srećka Šestana od 6. prosinca 2004., iznesenoj na sastanku Radne skupine, prijedloge su pismeno dostavili Ministarstvu kulture: Darko Lukić, Urša Raukar, Kristina Delfin i Vitomira Lončar.

Treći je sastanak radne skupine održan 6. prosinca 2004. u sastavu: Srećko Šestan, Jasenka Krčelić, Kristina Delfin, Urša Raukar, Vitomira Lončar, Zorica Novaković, Jadran Antolović, Ivica Prlender, Gordana Carević, Silva Andrić, Hrvoje Pavičić, Goran Grgić i Matko Raguž. Rasprava se vodila oko zapošljavanja glumaca i potrebama postojanja stalnog ansambla, ali i o tome da su umjetnici jednako plaćeni bez obzira na količinu posla koji obave. Raspravljalo se o zaštiti dramskih umjetnika s 25 godina staža⁶⁴ i ponovno se postavilo pitanje usklađivanja Zakona o radu i ZOK-a. Bojazan predsjednika HDDU-a Gorana Grgića bila je u tome što umjetnici koji imaju ugovor na određeno vrijeme mogu ovisiti o samovolji intendantanta.

Taj isti dan održan je i sastanak Sindikata glumaca kojem je glavna tema bila zapošljavanje glumaca i njihova zaštita.

Sljedeći sastanak radne skupine održan je 13. prosinca u 10 sati u Ministarstvu kulture, a prisutnima: Urši Raukar, Jošku Ševu, Marku Torjancu, Draganu Zlatoviću, Vitomiri Lončar, Niki Pavloviću, Ivici Prlenderu (koji je zakasnio na sastanak) te predstavnicima Ministarstva Jasenki Krčelić, Gordani Carević i Hrvoju Pavičiću - Srećko Šestan izložio je koji su sve prijedlozi stigli do sastanka: prijedlog HNK Ivana pl. Zajca iz Rijeke, Nevena Belamarića, Kazališta Virovitica, Darka Lukića, Sindikata glumaca (2 očitovanja), Slavka Jurage, Urše Raukar, Kistine Delfin i Vitomire Lončar. Gradski ured za kulturu grada Zagreba javio je da će očitovanje poslati uskoro, jer je sastanak s temom ZOK-a bio na rasporedu toga dana u 13 sati.

Na sastanku su prevladavale sljedeće teme: pitanje Sindikata, školovanja i zapošljavanja glumaca, pitanje kazališnih kuća, osnivanje kazališta i prostora za igranje predstava samostalnih skupina u gradu Zagrebu.

⁶⁴ Članak 49 *Nacrta*.

Svi sudionici razgovora složili su se da je jaki sindikat neophodan kako bi se kvalitetno mogao provesti ZOK, no Urša Raukar je izrazila sumnju u provedbu. U okviru razgovora o sindikatu tema je bila i izdavanje licence glumcima i školovanju koje će se zbog Bolonjskog procesa morati mijenjati, kako je naglasio Joško Ševo. Razgovaralo se o plaćama glumaca s obzirom na završenu stručnu školu i problemima s diletantima koji sve više igraju u kazalištima, što također ulazi u zaštitu struke i u problem sindikata. Marko Torjanac načinio je analizu članova Zajednice umjetnika⁶⁵ koji su samostalni dramski umjetnici, koja pokazuje da je članova Zajednice s više godina staža sve manje, jer je izrazito teško izdržati duže razdoblje u tom statusu. Vitomira Lončar smatra da bi prijelaz iz jednog statusa u drugi (zaposleni umjetnik u samostalni umjetnik i obrnuto) trebao biti jednostavniji, kako bi se omogućila lakša fluktuacija umjetnika.

Prijedlog da se u gradu Zagrebu jedno od kupljenih kina pretvori u kazalište za neovisne skupine nije uspio, no većina sudionika smatra da bi to trebalo učiniti, kako bi se stimuliralo umjetnike da rade samostalne projekte (Torjanac, Lončar, Ševo, Raukar, Šestan). Ponovno se postavilo pitanje pretvorbe kazališnih kuća u kazališta i može li se normirati na koliko stanovnika neki pojedini grad ima obvezu osnovati kazalište. No Srećko Šestan je odgovorio da država ne može narediti lokalnoj samoupravi da ima kazalište.

Na pitanje kakvo se kazalište želi, ono s ansamblom i repertoarom (kakva je i hrvatska tradicija) ili po sustavu sezone, S. Šestan je odgovorio kako je „piramida“ hrvatskog kazališta stabilna, da su na vrhu 4 nacionalna kazališta, zatim registrirana javna gradska kazališta, a na trećoj razini su kazališne kuće koje trebaju prijeći u kazališta i koje već gotovo sve imaju vlastitu produkciju (Pula, Šibenik, Zadar, Požega, Karlovac). Njihova je produkcija sezonska, a može se

⁶⁵ Analiza je dostupna u arhivi Vitomire Lončar.

sastojati od gostovanja, vlastite proizvodnje ili miješano. Četvrti segment piramide su družine i samostalni umjetnici.

Da umjetnici koji imaju ugovor o radu s nekim kazalištem ne bi smjeli biti vlasnici privatnog kazališta, ponovno smatraju Šestan i Lončar, dok Pavlović misli da bi svi glumci trebali moći raditi gdje žele.

Na kraju sastanaka dogovoreno je da se za sada neće nastaviti s radnim sastancima nego će se pokušati kanalizirati sve što se napravilo u ovih nekoliko susreta te da se očekuje očitovanje Grada Zagreba i Sindikata glumaca.

Sindikata djelatnika u kulturi oglosio se 2. veljače 2005. koji je tekst *Nacrta ZOK-a* u cijelosti odbio jer smatra kako „nema valjane analitičke podloge za njegovu izradu, a ni jasno postavljene ciljeve koji se žele postići“. U nekoj vrsti proglasa koji je poslan na sva kazališta i izložen na oglasnim pločama napisano je 5 točaka zbog kojih je *Nacrt* odbijen⁶⁶ i 5 ciljeva Sindikata⁶⁷

Radni je tekst *Prijedloga ZOK-a* Ministarstvo kulture obznanilo 25. travnja 2005., a u rujnu 2005. *Prijedlog ZOK-a* uz koji je objavljena analiza postojećeg stanja i ustavna osnova za donošenje zakona.

Taj je *Prijedlog* napravljen kao da cijelog procesa javne rasprave nije bilo: u njemu je ostalo da „kazalištem upravlja upravno vijeće“, a predviđeno je da je

⁶⁶ Nedefinirane mreže kazališta kao interesa RH i očuvanje radnih mjesta, nedefiniranje standarda djelatnosti i pojedinih kazališta, nedefiniranje kadrovskih i upravnih standarda, neprihvatljiva rješenja za radne odnose, nedefinirani kriteriji za zbrinjavanje eventualnog viška djelatnika

⁶⁷ Ugovori o radu na neodređeno vrijeme za sve zaposlenike kazališta, mreža kazališta i definiranje interesa RH u svim kazalištima, jasno definirani standardi u organizacijskom i programskom smislu, donošenje svih pravilnika i standarda zajedno sa zakonom i zbrinjavanje eventualnog viška djelatnika.

intendant tek na 6. mjestu upravljačke ljestvice jednog kazališta. Upravno vijeće je po ovom *Prijedlogu* „upravljalo“, intendant je „vodio“, a ravnatelj „rukovodio“ kazalištem, što je dovelo do terminološke nedoumice. Iako je u raspravama zaključeno da intendant treba dovesti svoj tim kako bi se uspješno upravljalo kazalištem, u ovom *Prijedlogu* ponovno je predloženo kako se za intendantov tim raspisuje javni natječaj, a javni natječaj za izbor intendanta predviđen je samo 6 mjeseci prije isteka mandata bivšeg ravnatelja, unatoč argumentima iz rasprave kako je godina dana minimalan rok da bi natječaj bio uspješno proveden te da bi svaki intendant imao 4 godine programa koji radi, a ne da prvu godinu mora raditi program svog prethodnika, kao što će neki sljedeći intendant morati raditi zadnju godinu njegova programa.

Prema *Prijedlogu*, intendantu je dopušteno umjetnički djelovati izvan svog kazališta za vrijeme trajanja mandata uz pismenu suglasnost upravnog vijeća, što pokazuje da se nije vodilo računa o sukobu interesa.

Najnelogičniji prijedlog tog *Prijedloga* je da upravno vijeće upravlja kazalištem, a u slučaju neizvršavanja programa smjenjuje se intendant/ravnatelj.

Što se zapošljavanja umjetnika tiče, u *Prijedlogu* stoji da se oni zapošljavaju na „određeno i neodređeno vrijeme“, bez ikakvih pobližih objašnjenja.

Zanimljivo je da *Prijedlog* ZOK-a nije poslan na uvid članovima radne skupine, nije poslana nikakva obavijest o tome kada je *Prijedlog* na rasporedu i koje saborske sjednice.

Osobno sam ga slučajno pronašla na web-stranicama Vlade RH⁶⁸ i nakon detaljne analize obavijestila saborske odbore svih stranaka o nelogičnostima iznesenim u

⁶⁸ www.vlada.hr, broj Prijedloga – p-z-361.

Prijedlogu i potrebi da se reagira na njega te se pokušao u samoj sabornici utjecati na donošenje ZOK-a. Predstavnici nekih stranaka (SDP i HSP, HNS) kontaktirali su me elektroničkom poštom, SDP je organizirao okrugli stol „Prijedlog zakona o kazalištu“ 24. listopada u prostorijama Tribine grada Zagreba, Kaptol 27, na koji sam bila pozvana. HNS i PGS omogućili su Željku Vukmirici i meni da im u osobnoj prezentaciji u dvorani Ivana Kukuljevića Hrvatskog sabora objasnimo osnovne probleme *Prijedloga* ZOK-a, što smo učinili 27. listopada 2005.

Ovaj vid građanske inicijative bio je vrlo učinkovit jer kada je 30. studenoga 2005. *Prijedlog* ZOK-a došao na dnevni red Hrvatskoga sabora, rasprava je bila vrlo burna i argumentirana. Kako se može vidjeti iz transkripata⁶⁹, vladajuća stranka (HDZ) branila je *Prijedlog* ZOK-a, a oporba je iznosila svoje kritičke stavove. Saborska rasprava i način na koji su prezentirani drukčiji stavovi od predloženih pokazao je da je moguće građanskom inicijativom pridonijeti promjenama u društvu i njegovoj većoj demokratizaciji.

HNK Ivana pl. Zajca i časopis „Kazalište“ organizirali su 17. i 18. ožujka 2006. razgovor o „Hrvatskim nacionalnim kazalištima u 21. stoljeću“.⁷⁰ Ova inicijativa potaknuta je skorim donošenjem ZOK-a i okupila je više kazališnih praktičara i teoretičara.⁷¹

⁶⁹ Dostupni u osobnoj arhivi Vitomire Lončar.

⁷⁰ Razgovor je u autoriziranom izdanju objavljen u časopisu „Kazalište“ broj 25/26, 2006., urednici Ljubica Anđelković i Ozren Prohić, Zagreb.

⁷¹ Samo Strelec, umjetnički voditelj Drame SNG-a, Maribor, Jovan Ćirilov, umjetnički direktor BITEF-a, Kristijan Ukmar, v.d. direktora Opere SNG-a iz Ljubljane, Joerg Koessdorf, intendant Opere u Grazu, Peter Nebel, poslovni ravnatelj Theater Holding, Graz, a iz Hrvatske; Maja Đurinović, Zlatko Sviben, Ozren Prohić, Nenad Šegvić, Mani Gotovac, Nadjeljko Fabrio, Darko Gašparović te Srećko Šestan kao predstavnik Ministarstva kulture, Ivanka Persić, pročelnica za kulturu Grada Rijeke i Višnja Višnjić, stručna savjetnica u istom Uredu.

Nakon dvodnevne zanimljive rasprave, Mani Gotovac je zaključila da se:

“... nalazimo u kulturnom ali i općem tranzicijskom kaosu, i svaki red koji nam se nudi za nas znači neku nadu da ćemo i mi možda jednom uspostaviti neki red. Tek u tom uspostavljanju reda može nastati ono što je bitno, a to je kazališni nered, jer on je – umjetnost“.

Novi *Nacrt ZOK*-a izdalo je Ministarstvo kulture 6. travnja 2006. i tada je počela završna faza. U novom je *Nacrtu* ponovno bilo terminoloških neujednačenosti kao što su družine i ansambli, termin upravno vijeće samo je zamijenjeno terminom kazališno vijeće, iako su ovlasti ostale gotovo iste. Ta promjena čak nije načinjena sustavno nego je na nekim mjestima zakonodavac napisao upravno, a na nekim kazališno vijeće.

Nigdje u cijelom *Nacrtu* nije izrijekom izrečeno tko upravlja kazalištem, iako se cijeli odjeljak zove: „Upravljanje kazalištem“. Ostao je prijedlog da se pomoćnici biraju putem javnog natječaja i da se ne angažiraju zajedno s intendantom kao tim, a intendant može djelovati izvan svoje kuće uz suglasnost kazališnog vijeća. No vanjski članovi kazališnog vijeća ne mogu djelovati u kući čijeg su vijeća članovi za vrijeme trajanja svog mandata, zbog sukoba interesa. Članovi kazališnog vijeća koji se biraju iz umjetničkog ansambla same kuće prema tom prijedlogu nisu u sukobu interesa, iako su potpisali ugovore o radu s kazalištem kao umjetnici, a ne kao dio upravljačkog tijela⁷². Intendant mora svaka tri mjeseca dostavljati financijska izvješća kazališnom vijeću⁷³, umjetnici se javljaju na javne natječaje objavljene u tisku, nacionalni prvaci i ostali istaknuti priznati umjetnici mogu nakon 5 godina umjetničkog staža zaključiti ugovor o radu bez natječaja i bez

⁷² Ta je odredba ostala i u ZOK-u iz 2006., članak 31., stavak 1i osobno to smatram generatorom sukoba interesa u kazalištima.

⁷³ ZOK iz 2006. članak 33 stavak 1.

audicije, što je odredba da je ostala, potpuno petrificirala kazališni sistem. U slučaju da se s umjetnikom ne produži ugovor o radu nakon isteka postojećeg ugovora, može mu se ponuditi obavljanje drugih poslova i zadaća sukladno njegovoj stručnoj spremi i radnim sposobnostima. A to je uistinu nezamislivo u praksi, budući da se zaista ne zna što bi to glumac, na primjer, mogao sa svojom kvalifikacijom i radnim sposobnostima raditi u kazalištu, ako nije dovoljno kvalitetan da radi svoj posao.

U članku 50. novog *Nacrta* koji pripada podnaslovu *Zabrana natjecanja kazališnog radnika s kazalištem*, govori se o tome kako kazališni umjetnici i drugi kazališni djelatnici, zaposleni u javnom kazalištu ili javnoj kazališnoj družini mogu djelovati izvan kazališta, uz prethodno pisanu potvrdu intendanta te stoga nije jasno po čemu je to *zabrana natjecanja kazališnog radnika s kazalištem*, kad se radi o tome da intendant/ravnatelj nekoga može, a nekoga ne mora pustiti. U tom je dijelu zanimljivo da ne bi kazališni umjetnik ili drugi kazališni radnik zaposlen u javnom kazalištu zaključivao ugovor s drugim poslodavcem, nego bi to za i umjesto njega činilo kazalište odnosno kazališna družina!

Što se pak kazališnih kuća tiče, one bi se trebale u roku od godinu dana od stupanja na snagu ZOK-a reformirati u kazališta. Radna skupina ponovno se aktivirala i na njezine sastanke redovito su pozivani sljedeći članovi: Jadran Antolović, Goran Grgić, Slavko Juraga, Jagoda Martinčević Majška, Želimir Mesarić, Niko Pavlović, Ljubica Pilić⁷⁴, Ivica Prlender, Matko Raguž, Urša Raukar, Petar Selem, Joško Ševo, Marko Torjanac, Željka Udovičić, Dragan Zlatović, Ilija Tadić⁷⁵, Mani Gotovac, Ana Lederer, Milan Štrlić i Vitomira Lončar.

⁷⁴ Predsjednica Hrvatskog sindikata djelatnika u kulturi.

⁷⁵ Predstavnik Državnog inspektorata.

Način rada u posljednjoj fazi bio je da se raspravljalo od članka do članka i većinom glasova donosila se odluka o tome kako će koji članak izgledati. Tekst se projektorom projicirao na zid i unosile su se izmjene, glasovalo se i većina je odlučivala o izgledu pojedinog članka (iako većina glasova ne znači nužno kako je rješenje bolje za funkcioniranje kazališta), a prijedlog pojedinog članka ovisio je i o pojedincima koji su bili prisutni na svakom sastanku.

Neki su se dijelovi mijenjali do posljednjeg dana i, usuđujem se reći, nakon višegodišnje rasprave neka su pitanja kvalitetno ili nekvalitetno riješena zbog čimbenika slučajnosti, da ne kažem sreće ili nesreće, a ne na temelju rasprave.

Hrvatski sindikat djelatnika u kulturi iznio je svoj posljednji prijedlog 16. svibnja 2006., u kojem se, između ostalog, traži da svim umjetnicima koji imaju ukupno 16 godina staža u kazališnoj djelatnosti, bez obzira na način na koji su taj staž ostvarili, intendant mora ponuditi ugovor na neodređeno vrijeme⁷⁶.

U *Konačnom prijedlogu* predloženo je da kazalištem upravlja intendant/ravnatelj, da je kazališno vijeće savjetodavno i na neki način nadzorno tijelo te da njegov sastav čine vanjski predstavnici i predstavnici umjetničkog ansambla iz kuće, zatim da intendant ne smije raditi izvan kuće tijekom trajanja mandata, a umjetnici smiju, ali uz dozvolu intendanta, zatim, umjetnici s ugovorom dužim od godine dana ne mogu biti osnivači i upravljači privatnih kazališta,

Vlada RH je aktom od 25. svibnja 2006. uputila svim nadležnim odborima *Prijedlog ZOK-a*, a 30. svibnja Odbor za zakonodavstvo Hrvatskoga sabora na svojoj 7. sjednici podupro je donošenje ZOK-a, uz amandman na članak 59. koji bi trebao gasiti: „Ovaj Zakon objavit će se u „Narodnim novinama“, a stupa na

⁷⁶ Ovaj prijedlog ušao je u Konačni prijedlog ZOK-a, ali je na sjednici Hrvatskoga sabora ipak promijenjen.

snagu 1. siječnja 2007.“, kako ne bi nastupila trajna praznina imajući u vidu članak 58. Za izvjestitelja na sjednici Hrvatskog sabora Odbor je odredio Florijana Borasa, predsjednika Odbora za zakonodavstvo.

Odbor za lokalnu i područnu (regionalnu) samoupravu na svojoj je 46. sjednici, održanoj 7. lipnja 2006., prema mišljenju vanjskog člana Odbora trebao dodati 2 amandmana koja se tiču financiranja i osnivača svih HNK-ova u RH. No nakon rasprave Odbor nije prihvatio prijedloge i jednoglasno je odlučio Hrvatskome saboru predložiti donošenje ZOK-a, a kao izvjestitelj na saborskoj sjednici određen je Kruno Peronja, potpredsjednik Odbora.

Odbor za obrazovanje, znanost i kulturu razmotrio je na svojoj sjednici održanoj 2. lipnja, kao matično radno tijelo, *Konačni prijedlog ZOK-a* i suglasio se s tvrdnjom predlagatelja da ovaj *Prijedlog* primjerenije regulira veći broj bitnih instituta i statusnih pitanja kazališnih djelatnika. Predložio je Hrvatskome saboru 2 amandmana od kojih se prvi odnosi na intendanta, pomoćnika ravnatelja, umjetničkog voditelja-ravnatelja, te ravnatelja i pomoćnika ravnatelja javnog kazališta i javne kazališne družine koji, po ovom amandmanu, mogu umjetnički djelovati i obavljati umjetničke poslove izvan kazališta, odnosno kazališne družine jedino uz suglasnost kazališnog vijeća, koja moraju u svakom pojedinom slučaju sadržavati uvjete za obavljanje takvih poslova. Drugim amandmanom predloženo je da baletnom i plesnom kazališnom umjetniku nakon 16 godina, a umjetniku drame, opere, orkestra i zbora nakon 20 godina rada u kazalištu/kazališnoj družini, intendant/ravnatelj mora ponuditi ugovor o radu na neodređeno vrijeme. Za izvjestitelja na sjednici Hrvatskoga sabora Odbor za obrazovanje, znanost i kulturu odredio je prof. dr. sc. Petra Selema, predsjednika Odbora.

Između ovih izvješća Odbora i 20. sjednice Hrvatskoga sabora, koja se održala 8. lipnja 2006., pokušala sam pismom od 4. lipnja poslanog elektroničkom poštom pojedinim oporbenim zastupnicima, prezentirati još neka, po mom mišljenju, nekvalitetna rješenja u *Konačnom prijedlogu ZOK-a*, no niti jedan od tih amandmana, iako su bili izgovoreni na saborskoj sjednici, nisu ugrađeni u ZOK koji je izglasan.⁷⁷

Na već toj, 20. sjednici Hrvatskoga sabora, održanoj 8. lipnja 2006., na dnevni red došao je *Konačni prijedlog ZOK-a*, drugo čitanje, P.Z.361, a u svom uvodnom izlaganju ministar kulture Božo Biškupić posebno je naglasio kako je „... intendant ponovno ključna osoba u nacionalnim kazalištima, organizira i provodi kazališni program i za njega odgovara u stručnom, tj. umjetničkom smislu jednako kao i za zakonitost rada kao i svaka osoba koja je na čelu neke ustanove“⁷⁸. Ministar je objasnio da intendant dolazi sa svojim pomoćnicima kao tim i da je njihov mandat vezan uz mandat izabranog intendanta. Također, objasnio je svrhu i ovlasti kazališnog vijeća koja su uvedena nakon što je na prvo čitanju prijedlog o upravnim vijećima pretrpio dosta kritike, a kao značajnu promjenu u odnosu na prvo čitanje navodi činjenicu da se zakonski utvrđuje kako

⁷⁷ Predložila sam da se u članak 3. stavak 2. doda da kazališnu djelatnost obavljaju i samostalni umjetnici, da se nikako ne dopusti da se izglasa amandman Odbora za obrazovanje po kojem intendant/ravnatelj mogu za vrijeme svog mandata djelovati izvan kuće s kojom imaju ugovor o radu (članak 30), upozorila sam na sukob interesa u članku 31. po kojem se zaposleni umjetnici biraju u kazališna vijeća, da je preveliki ustupak Sindikatu napravljen člankom 41. stavak 2. i da bi trebalo uvesti da se umjetnici zapošljavaju na 1, 2 ili 4 godine, a kao najveći problem istaknula sam članak 43. stavak 2. i argumentirala sam zbog čega bi umjetnik (dramski) tek s 25, operni s 20, a baletni s 18 godina staža trebao dobiti tzv. „zaštićeni status“ i intendant bi mu morao ponuditi ugovor na neodređeno vrijeme. I inzistirala sam da članak 49. ostane kako je predložen i da ga se podrži i ne dopusti eventualna kompromisna rješenja - Transkripta 20. sjednice HS-a broj 20S5/124/GK.

⁷⁸ Transkript 20. sjednice HS-a, saziv od 2003., 20S5/124/2/GK.

su suosnivači HNK u Zagrebu Republika Hrvatska u dijelu od 51 posto i Grad Zagreb u dijelu od 49 posto i uvodi se novi način imenovanja intendanta.⁷⁹

Ministar je obrazložio da je poboljšán položaj i socijalna sigurnost kazališnih umjetnika i kako se nakon 16 godina rada u kazalištu kazališnom umjetniku mora ponuditi zaključivanje ugovora o radu na neodređeno vrijeme i argumentira da takva rješenja „ostavljaju bolje kadrovske iskorištenosti i pokretljivosti kazališnih umjetnika“⁸⁰. Zaključio je svoje izlaganje kako će se utvrđivanjem kriterija i standarda za financiranje kazališta osigurati potrebna razina obavljanja kazališne djelatnosti te da će ovi standardi i kriteriji biti upućujući za sama kazališta/družine pri planiranju programa i organiziranju njihove realizacije.

U svom je izlaganju Petar Selem obrazložio je amandmane Odbora za obrazovanje, znanost i kulturu, a Jagoda Martinčević Majska u ime kluba HDZ-a predložila da plesni i baletni umjetnici dobivaju ugovor na neodređeno vrijeme nakon 16, a ostali umjetnici nakon 20 godina rada.

U ime kluba zastupnika HNS-a zastupnik Nikola Vuljanić rekao je da „ovaj zakon u čisto političkom smislu predstavlja značajan napredak. Po prvi put vidim u ove dvije i pol godine da je prvo čitanje, makar bila rasprava onako žučna kakva je bila, makar bila u trenucima i uvredljiva, da je prvo čitanje dalo značajnog rezultata“.⁸¹ Ističe kvalitetnim rješenje da se ne ukidaju kazališne kuće, a predlaže da se prijedlog amandmana Odbora za obrazovanje, znanost i kulturu, po kojem intendant/ravnatelj mogu raditi izvan kuće u kojoj su zaposleni, ne bi trebao prihvatiti.

⁷⁹ Imenuje ga Vlada RH, na zajednički prijedlog ministra kulture i gradonačelnika Grada Zagreba, a po prethodno pribavljenom mišljenju kazališnog vijeća, ZOK iz 2006., članak 25. stavak 1.

⁸⁰ Osobno to smatram upravo suprotnim.

⁸¹ Osobno smatram ovo izlaganje potvrdu kvalitete rada i napora radne skupine da svojom građanskom inicijativom pridonese kvalitetnim promjenama u društvu.

Nikola Mak, u ime Kluba zastupnika nacionalnih manjina dao je nekoliko zanimljivih prijedloga, no valja ga spomenuti zbog upozorenja u svezi rokova o usklađivanju koji se navode u ZOK-u. Napomenuo je da je 60 dana premalo vremena za usklađivanje novog statuta kazališta i 90 dana za donošenje novih pravilnika. Bio je u pravu jer ni do danas⁸² nisu usklađeni svi statuti niti su doneseni svi pravilnici⁸³ predviđeni ovim ZOK-om.

U ime Kluba zastupnika PGS-a, SBHS-a i MDS-a govorio je zastupnik Ivo Banac i istaknuo potrebu da se samostalni umjetnici stave u ZOK kao segment kazališnog života koji obavlja kazališnu djelatnost. Nije bio za to da se prihvati amandman Odbora za obrazovanje, znanost i kulturu po kojem intendant/ravnatelj mogu tijekom trajanja svog mandata raditi izvan kuće u kojoj imaju ugovor o radu. Govorio je o sukobu interesa u kazališnom vijeću od strane umjetnika koji imaju ugovor o radu u toj istoj ustanovi, te predložio da se umjetnici zapošljavaju na 1, 2 ili 4 godine, a da na ugovor na neodređeno vrijeme mogu prijeći s godinama staža kako je bilo i u starom ZOK-u.⁸⁴

Predstavnik Kluba zastupnika SDP-a zastupnik Antun Vujić pohvalio je kooperativnost Ministarstva kulture⁸⁵, no ipak smatra kako se nije trebalo ići na

⁸² 23. lipnja 2007.

⁸³ Donesen je Pravilnik o utvrđivanju kazališnih radnika koji se smatraju kazališnim umjetnicima, NN 39/2007 i Pravilnik o očevidniku kazališta NN, 35/2007.

⁸⁴ Dramski 25, operni 20, a baletni 18 godina staža. U Pravilniku o samostalnim umjetnicima i danas stoji takva odredba u članku 25. Pravilnika, NN /2004. Ministar Božo Biškupić obećao je na posljednjoj sjednici radne skupine da će se izjednačiti prava samostalnih i zaposlenih umjetnika i da s istim godinama staža kao i zaposleni umjetnici, samostalni umjetnici stječu pravo da ne moraju pristupiti umjetničkoj reviziji ne bi li i dalje imali povlasticu uplate doprinosa za mirovinsko i zdravstveno osiguranje od strane države. No to, unatoč dopisima HZSU-a, HDDU-a i pojedinačnim pismima, nije učinio. Takvim postupkom su samostalni umjetnici dovedeni u neravnopravan položaj i takav način doveo je do toga da je fluktuacija umjetnika još više otežana, iako se tvrdilo da je bit novog ZOK-a upravo u boljoj fluktuaciji umjetnika. Samostalni su umjetnici jedini koji stvarno fluktuiraju i, po mom osobnom mišljenju, trebalo im je tu fluktuaciju olakšati, a ne otežati.

⁸⁵ Transkript 20. sjednice HS-a 10S5/132/1/LK, saziv 2003. od 8. lipnja 2006.

donošenje novog ZOK-a nego je bilo dovoljno popraviti postojeći. On kao osnovno pitanje postavlja pitanje fluktuacije glumaca i protočnosti cjelokupnoga umjetničkog osoblja koje se javlja uz kazalište i ponovno, kao i u vrijeme „njegova mandata“ (2000-2003) smatra da je rješenje u Zakonu o obveznim odnosima, jer u protivnom mladi ne mogu ići naprijed jer su zatvorena radna mjesta. Zastupnik Vujić ne razumije što u izboru intendantata zagrebačkog HNK ima raditi zagrebački gradonačelnik, jer je to eminentno posao ministra kulture, pa čak i njegovo pravo, njegova dužnost, a što se zapošljavanja umjetnika tiče smatra da je prijedlog takav da podupire „staro kazalište“.

Miroslav Rožić se u ime Kluba zastupnika HSP-a također usprotivio donošenju amandmana Odbora za obrazovanje, znanost i kulturu o radu intendantata izvan svog kazališta, jer smatra da je taj članak, kako ga je zakonodavac propisao u svrhu uvođenja reda u područje, a nikako ne sredstvo za smanjivanje izvrsnosti kako je to protumačio zastupnik Selem.

Članak koji je ostao u predloženom obliku, a za koji osobno smatram da je izrazito loš i generira loše prakse u kazalištima, jest članak 14. po kojem se sredstva za rad kazališta i kazališne družine mogu osiguravati iz prihoda ostvarenih svojom djelatnošću, iz zaklada, sponzorstava, darova i iz drugih izvora u skladu sa zakonom. Naime, u više navrata pokušala sam argumentirati kako sintagma „iz drugih izvora“ pridonosi tome da se zgrade kazališta više daju u najam nego se u njima ostvaruje program za koji sredstva izdvajaju porezni obveznici te da je takva praksa nepoznata u razvijenim zemljama. No iako se i na sjednici Sabora o tome raspravljalo, članak je ostao u predloženom izdanju.

U raspravi su još sudjelovali u ime Kluba zastupnika HSS-a dr. sc. Ivan Čehok, u ime Kluba zastupnika HSLS-a Dorotea Pešić Bukovac, u ime Kluba zastupnika IDS-a Nenad Stazić, prof. dr. sc. Ivo Josipović, Miroslav Korenika, Jelena Pavičić

Vukičević, Ivanka Roksandić, Marija Bajt, Furio Radin, Jagoda Majska Martinčević, u ime Kluba zastupnika HDZ-a, Jadran Antolović, državni tajnik Ministarstva kulture i Božo Biškupić, ministar kulture.

Amandmane su podnijeli Ivo Josipović na članak 16. st. 2, članak 18. st. 2, Klub zastupnika HSS-a na članak 27. st. 3, Odbor za obrazovanje, znanost i kulturu na članak 30. (u izmijenjenom obliku), Nenad Stazić na članak 31. st. 1 (u izmijenjenom obliku), Klub zastupnika HDZ-a na članak 43. st. 2. i Odbor za zakonodavstvo na članak 59. Nakon izjašnjenja predlagatelja od amandmana su odustali Ivo Josipović na članak 22. st. 3. i članak 59. i Klub zastupnika HSS-a na članak 31. st. 1. Hrvatski sabor je, većinom glasova (86 "za", 6 "protiv", 5 "suzdržanih"), donio ZOK u tekstu kako ga je predložio predlagatelj, zajedno s prihvaćenim amandmanima.⁸⁶

ZOK je izašao u Narodnim novinama br. 71/2006, a njegova primjena stupila je na snagu 1. siječnja 2007.

Pravilnik koji ZOK propisuje u članku 13. o kriterijima i standardima po kojima se osiguravaju sredstva iz članka 12 ZOK-a za nacionalna kazališta, kojeg je trebao donijeti ministar kulture u roku od 90 dana⁸⁷, još nije donesen ili još uvijek nije ostavljen na web-stranice Ministarstva kulture (www.min-kulture.hr) na kojoj se u rubrici propisi⁸⁸ nalaze svi doneseni zakoni i pravilnici.

⁸⁶ Iz Zapisnika 20. sjednice HS-a

⁸⁷ Članak 54. ZOK-a

⁸⁸ Dana 24. lipnja 2007.

Čak 39 umjetničkih organizacija upisanih u registar umjetničkih organizacija pri Ministarstvu kulture nije prema članku 49. promijenilo svoju vlasničku i upravljačku strukturu, iako je rok za promjenu bio 15 dana.⁸⁹

U Očevidnik kazališta upisano je 8 kazališta do roka kada su svi subjekti koji obavljaju kazališnu djelatnost u Hrvatskoj trebali biti upisani.⁹⁰

Zaključak

Procedura donošenja ZOK-a iz 2006. bila je u odnosu na prijašnja donošenja ZOK-a demokratska i izazvala je veliku reakciju struke, medija i tijela koja su ga donosila. No prema osobnom mišljenju u 6 mjeseci, od kada je ZOK stupio na snagu, izostala je volja s obje strane (zakonodavac i struka) da se provede. Zakonodavac nije predvidio mehanizme provedbe, a struka je, kako trenutačno stvari stoje, ostala nezainteresirana.

Veća odgovornost svih subjekata u području djelovanja način je da se problemi u kazalištu riješe, ali volje i potrebe većine da se to i dogodi još uvijek nema. Jesu li skorašnji izbori⁹¹ (pa zakonodavac ne želi inzistirati na provođenju ZOK-a) s jedne strane, a način na koji se kazalište shvaća od strane struke (koja je izgubila potrebu za izvrsnosti) s druge strane, pridonijeli tome da se promjene ne naziru ni nakon 6 mjeseci od donošenja ZOK-a, teško je reći. No da će za pozitivne

⁸⁹ Osobni uvid u Registar umjetničkih organizacija pri Ministarstvu kulture napravila Vitomira Lončar 4. lipnja 2007.

⁹⁰ Pravilnik o Očevidniku NN 35/2007, članak 2 i članak 10. U članku 2 stoji da Očevidnik sadrži temeljne podatke o svim javnim i privatnim kazalištima, kazališnim društinama i kazališnim kućama u Republici Hrvatskoj, bilo da obavljaju kazališnu djelatnost kao samostalne pravne osobe ili kao posebne ustrojstvene jedinice unutar druge pravne osobe (u daljnjem tekstu: kazalište), dok u članku 10. piše da su kazališta dužna podnijeti prijavu u Očevidnik.

⁹¹ Predviđaju se za manje od 6 mjeseci.

promjene u kazalištu biti potrebno puno više od donošenja novog ZOK-a, to je sigurno.

Bibliografija

1. Nikola Batušić, Krležini dani u Osijeku 1995, druga knjiga, Osijek-Zagreb, 1997, str. 121-133.
2. Nikola Batušić, Novi Prolog 1986-1988. br. 2, 3, 4/5, 6/7 i 8/9, Zagreb
3. Zakon o kazalištima NN 61/91, 13/97, 127/00.
4. Zakon o upravljanju javnim ustanovama u kulturi, NN 50/95.
5. Zakon o porezu na dobit, NN 127/00.
6. Zakon o porezu na dohodak, NN 127/00.
7. Sanjin Dragojević, Ekonomski pregled, 44 (11-12) „How to establish a new theatre management in Central and Eastern European countries“, 1993, str. 820-833, Zagreb.
8. Arhiva HDDU-a
9. Arhiva HC ITI-UNESCO
10. Osobna arhiva
11. www.hddu.hr
12. Slobodna Dalmacija, 22. svibnja 2002, Split
13. Vjesnik, 13. prosinca 2002, Zagreb
14. Vjesnik, 1. lipnja, 2003, Zagreb
15. www.sabor.hr

16. www.vlada.hr
17. Fonogram s 20. sjednice Hrvatskoga sabora, saziv 2003, Zagreb
18. Pravilnik o postupku i uvjetima za priznavanje prava samostalnih umjetnika na uplatu doprinosa za mirovinsko i invalidsko te zdravstveno osiguranje iz sredstava proračuna Republike Hrvatske, NN 119/04.
19. Zakon o samostalnim umjetnicima i poticanju umjetničkoga i kulturnog stvaralaštva, NN 43/96. i NN 44/96.
20. Zakonom o samostalnim umjetnicima, NN 48-XXXV(CXLI) od 20. 11. 1979.
21. Pravilnik o registru umjetničkih organizacija, NN 53/96.
22. Pravilnik o utvrđivanju kazališnih umjetnika koji se smatraju kazališni umjetnici 39/07.
23. Pravilnik o određivanju kazališnih djelatnika koji se smatraju kazališnim umjetnicima, NN 145/98
24. Zakon o kazalištima, NN 71/06.
25. Pravilnik o očevidniku kazališta, NN 35/2007.
26. Hrvatski sabor, Zapisnik sa 17. sjednice HS-a, saziv 2003. godine, Zagreb
27. Hrvatski sabor, Zapisnik sa 20. sjednice HS-a, saziv 2003. godine, Zagreb
28. www.cro-putnik.com/biz, 26. lipnja 2007.
29. Časopis Hrvatsko glumište, 15/16 i 17, Zagreb